

Айталиева Т.К., Сейдибалиева Б.М.

**МАНАС БААТЫРДЫН КАН ШАЙЛАНЫШЫ ЖАНА
АНЫН ЧОРОЛОРУ**

Айталиева Т.К., Сейдибалиева Б.М.

**ИЗБРАНИЕ МАНАС БААТЫРА ХАНОМ И ЕГО
СОРАТНИКИ**

T.K. Aitalieva, B.M. Seidibalieva

THE ELECTION MANAS BATYR KHAN AND HIS SOLDIERS

УДК: 398

Макалада “Манас” эпосундагы Манас баатырдын кан шайланышы тууралуу окуя кеңири баяндалып изилденген. Эпостун башкы каарманы Алтайда туулуп, анын балалык мезгили да ошол жерде өткөн. Алгачкы эрдиктерин да ал Алтайда көрсөткөн. Манас он беш жашка толгондо салбуурунга чыккан жолдоштору аны кан шайлашат. Экинчи жолу атасы Жакып элди бирдиктүү болууга чакырып, кандуу журт болду деген оюн ортого салгандан кийин кан шайлашат. Кан шайлоо учурунда көпкө кеңешишип, андан соң гана бир жыйынтыкка келишкен. Өткөн доорлордо кан шайлоо каадасы кыргыздарда кандайча жүргүзүлгөндүгүн эпостун мисалынан ачык көрүүгө болот. Манас баатырдын эли-жерин коргоодо ишенимдүү жардамчылары болгон кырк чоросунун аткарган иштери да изилдөөгө алынган. Кырк чоронун ар биринин бири-биринен айырмаланып турган сапаттары болгон. Алар да башкы каарман сыяктуу эле эли-жеринин эркиндиги үчүн бардык аракеттерин жумшашкан.

Негизги сөздөр: кан шайлоо, ак кийизге отургузуу, кырк чоро, сөзмөр, тилмеч, айкөл, адилеттүү.

В статье основательно и широко исследована тема избрания Манас батыра ханом по эпосу “Манас”. Главный герой эпоса рождается на Алтае, где и проходит его детство. Одним из своих первых подвигов он тоже покажет на Алтае. И когда Манасу исполняется пятнадцать лет, вышедшие вместе с ним на охоту друзья избирают его ханом. Второй раз его изберут ханом, когда его отец Жакып призывая народ к единству, выступит со своей речью перед народом. И только после долгих обсуждений народ примет единое решение. На примере эпоса, можно четко увидеть как проходил ритуал избрания хана у кыргызов в былые времена. В добавок, исследованы функции и действия соратников Манаса кырк-чоро, при защите народа и государства. У каждого батыра из кырк-чоро были отличающиеся друг от друга качества. Но все они также как главный герой, боролись за свободу и целостность государства прилагая все свои усилия.

Ключевые слова: избрание хана, присаживать белому войлоку, сорок дружинник, красноречивый, переводчик, великодушный, справедливый

The article thoroughly and widely explored the topic of election of Manas batyr khan on the epic “Manas”. The main hero of the epic is born in the Altai, where his childhood passes. One of his first feats, he will also show in the Altai. When Manas turns fifteen, the friends who go out with him to hunt select him Khan. The second time he will be elected Khan, when his father Zhakup urging the people to unity, will make his speech to people. And only after long discussions the people will make a unified decision. As an example of the epic,

one can clearly see how the ritual of choosing the khan from the Kyrgyz in the old days. In addition, the functions and actions of Manas 40 soldier's associates, with the protection of the people and the state, were investigated. Each batyr from his 40 soldiers had qualities that differed from each other. But all of them, as well as the protagonist, fought for the freedom and integrity of the state, making every effort.

Key words: to elect the khan, to add to white felt, forty the combatant, eloquent, the translator, generous, fair.

“Манас” эпосу элибиздин кылымдардан кылымдарга оозеки түрүндө сакталып биздин күнгө чейин келип жеткен улуу мурасы. Эпостун бай мазмунунан кыргыз элинин өткөн мезгилдердеги жашоо-турмушунун ар түрдүү көрүнүштөрү жөнүндө маалыматтарды билебиз. Кыргыздарда өткөн мезгилде кан шайлоо иши кандайча болгону тууралуу эпостогу материалдарга таяна турган болсок, Манас баатыр кандайча кан болгондугу тууралуу эпосто мындайча сүрөттөлөт. Манас он беш жашка келип, дөөлөт кушу башына конот. (Бул жерде дөөлөт кушу деген сөзгө түшүндүрмө берсек, “дөөлөт кушу”, “бакыт кушу” синоним сөздөр. Кыргыз эл жомокторунда да кандын кушун учуруп, ал кимдин башына консо, ага бийликти беришкен. Куш ар кандай адамдардын башына конгон, ал жалаңгана бай, мансаптууларга эмес, айрым учурда акылдуу кедей адамдын да башына конгон. Бул түшүнүк өтмө мааниде колдонулат). Алардын конгон жери Мамырдын кара сазы болгон. Аргындардан Каракожо, алчындардын Бообеги, манжулуктун Дөгөнү, наймандардын Көгөнү, кыргыздардын Саламат, кыпчактардын Ошпуру, Кыдырбайдын Таз чечен, өзүбектен Акынбек, өткүр чечен Базылбек Айдың-Көлдү жакалап конушат. Мыйзам учуп, күз болуп калган мезгилде алар өз ара кеңешишип ууга чыкмак болушат. Сексен төрт бала чатыр тигип, кош курап, алты күн талаага конушуп, тамаша курушат. Аттанар күнү Манас атасы Жакыпка кайрылат. Камбарбоздун үйүрүнөн үч бышты карматып бергин, салбырынга барып, талаага чыгып көрөмүн – дейт. Керек болсо Камбарбоздун үйүрү менен айдагын, канча алсаң ошончо ал, бул мал сен үчүн жыйылган мал деп айтат. Жылкыларынын ичинен беш жылкыны карматып берет. Үчөөн үч жол-

дошуна мингизип, экөөнү жалаң жетелеп жолдошто-
ру менен ууда болушат.

Чаркастандын оюна,
Бүгүн алты кондук – деп,
Ангемеде болдук – деп,
Ит агытып, куш салдык,
Бөрү, түлкү көп алдык,
Бул олтурган сексен төрт,
Бирөөнү төрө десекчи.
Атын атап төрө – деп,
Атын союп жесекчи.
Ак тердикке салсакчы,
Аким кылып, кан кылып,
Улук кылып алсакчы.
Анын айтканына көнсөкчү,
Сексен төрттүн бирөөнү,
Аким кылып көрсөкчү,
Урмат кылып көрсөкчү,
Ушунубуз улук – деп,
Нускасына көнсөкчү! [1].

Улуусу жыйырма беште, кичүүсү он беште бо-
лушуп, кеңеш курушат. Манжулардын Шакумун сен
төрө бол дешсе, макул болбойт. Ошпурдун уулу На-
зарбекти, андан кийин Саламаттын уулу Айнакулду,
Айдаркандын уулу Эр Көкчөнү, Каракожонун бала-
сы Калдарды, Аскардын уулу Жабагыны, Күлдүрдүн
уулу Чалыны, тыргооттордун Деркенбай, Ангирдин
уулу Конойду, акырында Манасты сен атыңды союп
кан бол дешет. Манас: Чаркастандын белине кийик
издеп, аң уулап келдик эле, баарыңар бир жылкынын
этин жегинер келип жатса, ат минбесем коеюн, Ак-
куланы соеюн, Ач болсоңор табайын, аманат жанга
айланды - деп айтат.

Булардын арасынан Шакум, Назарбек, Айнакул-
дар Манасты мактап анын жакшы жактарын белгиле-
шет. Кийин алардын ичинен Шакум-Мажик, Айна-
кул-Кыргызчал, Эр Көкчө, Чалыбайлар кырк чоро-
нун катарында болушат.

Манастын жанында жүргөн Чегебай: “Аккула
арык, эти жок, Аны жеген кишинин адам эмес, бети
жок, менин колумда бир семиз боз бышты бар ошону
союп, Манасты кан көтөргүлө” – дейт.

“Коюңар!” – десе болбостон,
Алып келип Манасты,
Ак тердикке салганы.
“Каныбыз!” деп дүркүрөп,
Кан көтөрүп алганы.
“Кан нөкөрү бизбиз!” – деп,
Кашындагы боз балдар,
Каткырып күлүп калганы [2] - деп сүрөттөлөт.

Бул салбуурун учурундагы Манастын кан шай-
ланышы.

С.Орозбаковдун вариантында Манастын кан
шайланышы деген эпизод бар. Анда бай Жакып мын-
дай дейт:

Өкүм болбой өнүкпөйт,
Өзүнчө бу журт жөнүкпөйт,
Башчысы болбой марыбай,
Башаламан жарыбайт,
Каны болсо кар болбойт,
Жарактуу киши зар болбойт,
Жайыт болбой мал болбойт,
Жабылса кытай жан койбойт,
Бекери болбой бек болбойт,
Бекер жатыш эп болбойт,
Кара болбой, кан болбойт,
Дене болбой жан болбойт,
Тегерегиң баары жок,
Тепсесе душман жан койбойт.
Калкалайм десең жаныңды
Көтөрүнөр каныңды!
Кан көтөрбөй болбос – деп,
Каптаса душман койбос – деп,
Кандуу журт болуп калалык,
Калаба кылса капырлар,
Кайрат кылган бололук,
Өлүп калсак кокустан,
Бир чункурда бололук,
Бекер жатпай эндекей,
Тируү болсок баарыбыз,
Бир дөбөдө бололук,
Бели катуу бирөңдү,
Бек көтөрүп коелук... [3]

Жакыптын бул айткандарын көпчүлүк туура кө-
рөт.

Көпчүлүк эл:
...Кана, чыгыңарчы каныңар,
Чыгым тозор жаныңар,
Чынданыңар баарыңар,
Калп айтпаган чыныңар,
Казатка чыгар тыңыңар,
Кандыкка бириң чыгыңар!
Беттешкен жоого белдүүнөр,
Белдешкен доого демдүүнөр,
Өткүр чечен тилдүүнөр,
Өкүмөт жолун билчүүнөр. [4]

Калк башкарган наркка чыдап, журтка кан боло-
мун деген адам жок болуп, акылдашып калышат.
Сексен төрт бала ууда жүргөндө Манасты кан шай-
лап алышканын айтат. Саламаттын Айнакул деген
баласы: “Манастын боз быштысын союп кан көтө-
рүп алышканын айтып, силер кандай дейсиңер?” –
деп айтат. Өзүбек уулу Абдылда:

“Кан кылганың чын болсон,
Бай Жакыптын баласы,
Манас экөөң тың болсон,

Дөөлөтүң көлдөй толунуз,
Кылымды билген кан болсо,
Кырк увазири болот,

Кыркына башчы болунуз” [5] - деп айтат.

Манас баатыр: “Талаада бир ат сойдум эле, мени кан көтөргүлө дегеним болбос, бел байлаганыңар кан болгула” - дейт. Эл көпкө кеңешишет. Манас жаш болсо, дүнүйөсү колдо бар Жакыпты кан шайлайлы - дешет. Ортодо кандыкты Эр Көкчө да сурайт. Акбалта менен Бердике Жакыпты жетелешип алышып, кан шайлайбыз дешет. Көпчүлүк ак кийиздин үстүнө Бай Жакыпты салышат. Баласы Манасты да ак кийизге отургузушуп, көтөрүп алышат. Жети кадам басышкандан кийин Жакып карыя “Болду, балдар, болду” – деп түшүп калат. Жеке Манасты көтөрүп алышып, жыйынды жети айланышат. Манасты кан шайладык деп башына жыгалуу бөрктү кийгизишет. Токсон бээ сойдуруп, тогуз күнү той кылышат. Тойду Жакып башкарат. Алтайлыктардын жалпы эсеби токсон алты миң болот.

“Кандуу журт болуп калдык деп,

Кабылан Манас баланы,

Кан көтөрүп салдык” [6] -деп талаптарына жеткен эл, үй-үйүнө тарашат. Манас баатыр кан шайлангандан кийин, ал өзүнүн жанына кырк чоросун жыйнайт. “Манас” эпосу кыргыз турмушунун энциклопедиясы экендигин эч ким танабайт. Эпосто чагылдырылган окуялар, катышкан каармандар жөнүндө билбеген кыргыз аз. Ошентсе да, эпостогу окуяларды, катышкан каармандарды да үстүртөн билгендери бар. Эпосто Манас баатыр анын кырк чоросу жана алардын жасаган иштери, мүнөздүү сапаттары жөнүндө талдоо жүргүзүү менен алардын ар биринин образын ачып берүүгө болот. “Манастын ашкан баатыр чоролору бар. Алардын ар бири түрдүү өнөргө маш: бири кол башчы, бири акылман, чечен, бири жоонун айласын билген учкул баатыр, бири сыйкырчы, бири түн ичинде жол жүрсө, түлкүнүн изинен жаңылбаган чалгынчы, бири төлгөчү, бири колунан көөрү төгүлгөн уста, бири шайыр ырчы, бири далычы, бири дарыгер жана ушу сыяктуу толгон өнөрмандар” [7].

Кырк чоронун ичинен Алмамбет баатыр жөнүндө төмөнкүлөрдү айтууга болот. Алмамбет баатыр Манас баатырдын эң ишенимдүү чоросу. Ал кытай каны Азизкандын уулу. Өз жеринде башка кандыктар менен мамилеси келишпей, эли-жеринен качып чыгып, алгач казактардын эр Көкчөсүнө келип, ал жерден да бийлик төбөлдөрү менен мамилеси келишпей, кыргыздардын Манас баатырын издеп чыгып ага жолугуп өмүрүнүн акырына чейин ага кызмат кылган.

Желбегей кирип кол салган,

Чекири жок, кой көздүү,

Сепкили жок, ак жүздүү,
Айсарала ат минген,
Алтын кемер курчанган,
Айдай бетин нур чалган,
Узун бойлуу, кең далы,
Ары балбан, ары шер,
Жекени белге курчанган,
Жети түмөн кол келсе,
Түпөгү жок найза алган...

Манас изилдөөчү М.Байжиев: “Алмамбеттин келбетин адилетүүлүк менен калчап көрсөк: ал өз атасын өлтүргөн кылмышкер, өз максатына жетиш үчүн мелдештин эрежесин бузган, элдин сый-сыпатын, салтын көзүнө илбеген мансапкор; ишенчээк, айкөл Манастын колтугуна кирип алып, пейилин тескери айланткан бузуку, өз элине кол салган чыккынчы. Ал Манас баатырды Чоң казатка үгүттөп алып барып, Манас баатыр жарат алып, андан айыга албай көз жумат. Кырк чоронун көбүнөн жана Аккуласынан айрылат. Чоң казат адилетсиз согуш болгон, ким согушту биринчи баштаса ал жеңилет” - деп тыянак чыгарат [8]. Бул пикирдин колдой турган жактары көп. Алсак, баскынчылык саясат жүргүзбөө керек деген гумандуу идея. Бирок, Алмамбет өз элинен анын өмүрүнө коркунуч келген учурда, жанын сактап калыш үчүн качып чыкты. Ал: “Мейли эмне кылсаңар өзүңөр билгиле” – деп башын тосуп бериш керек беле? Ал адилеттик үчүн күрөшкөн, элге карамдуу баатыр кол башчы.

Чубак-нойгут элинин баатыры. Жакыптын акылман кеңешчиси Акбалтанын уулу, Манастын жаш кезинен тартып бирге өскөн, кыйышпас досу.

Акбалтанын Чубагы,
Арстандын бири бу дагы.
Найзакердин ыктуусу,
Алышкан жоого мыктуусу,
Адамдын алы жетпеген,
Акбалтанын Чубагы
Көк ырапыс тон кийген,
Көк ала сындуу ат минген,
Узун бойлуу, кең далы,
Ач айкырык, куу сүрөн,
Акбалтанын Чубагы,
Манаска чоро бу дагы.

Сыргактын өз аты Бердибек, Кырк чоронун ичинен чыккан белгилүү баатыр.(Сыргак кыраан бүркүттүн бир түрү).

Манас таануучу Р.З.Кыдырбаеванын: “... Манаска чоро болуш үчүн кыргыздын ар кыл урууларынан чыккан баатырлар чогулушкан жана коңшу элдер менен уруулардын өкүлдөрү да кошулушкан” [9] - деген пикири калетсиз. “Манас” эпосу тууралуу маалыматы бар адамдардын баары баатырдын чоролору арасында Алмамбет кытай элинин өкүлү, Эр

Көкчө казак элинин өкүлү жана башка уруулардан келген адамдар экенин билишет. Манас баатыр кулаалы таптап куш кылган, курама жыйнап журт кылган кыргыз элинин кемеңгер каны болгон. Ал эми кырк чоросу дайыма анын ишенимдүү, эр жүрөк, баатыр, ар-намыстуу жардамчылары болушкан.

Чубактын ачуусу чукул, ал “Чоң казатка” бара жатканда чалгынга Алмамбет менен Сыргак кетип калды деп чыр чыгарат. Анын уулу Канчоро да ата-сындай ачуусу чукул, таарынчак. Семетейге таарынып анын душмандарына жардам берип, женилип калышына жардам берет. Семетей кайып болуп кеткенден кийин бийликти колго алып, Чачыкейге үйлөнүп Каныкей, Бакайларга кордук көрсөтөт.

Манастын чоролорунун дагы бири Сыргак эпосто төмөндөгүчө сүрөттөлөт:

Каршылашкан жоо көрсө,
Кантемин? - деп сезбеген,
Чочуса чогуул айтпаган,
Жоо жүзүнөн кайтпаган,
Сундурса найза сулаткан,

Беттешкенин кулаткан,
Миңди көрсө шашпаган,
Миң душманы бир чыкса,
Көп экен деп качпаган,
Жолборс кыял, бөрү көз.
Жоругу пилдей жайык төш,
Ачуусу токтоо, жатык сөз,
Ар кылган иши Манаска эп,
Акыр заман журтуна,
Аты калган Сыргак деп.

Адабияттар:

1. Орозбаков С. Манас. - Б., 2010. - 120-бет.
2. Орозбаков С. Манас. - Б., 2010. - 123-бет
3. Орозбаков С. Манас. - Б., 2010. - 134-бет
4. Орозбаков С. Манас. - Б., 2010. - 134-бет
5. Орозбаков С. Манас. - Б., 2010. - 135-бет
6. Орозбаков С. Манас. - Б., 2010. - 137-бет
7. БайжиевТ., Бектенов З. Манас насааты. - Б., 2005. - 40-41-беттер.
8. БайжиевТ., Бектенов З. Манас насааты. - Б., 2005. - 51-бет.
9. Манастаануу окуу китеби. - Б., 2013. - 96-бет.

Рецензент: д.филол.н., профессор Жумалиев С.С.